

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.8) «1895-1917»

ЧЕСЬКА ТА НІМЕЦЬКА АГРАРНА КОЛОНІЗАЦІЯ ВОЛИНИ XIX – ПОЧАТОК XX ст.

Олександр Буравський¹, Ярослав Цецик²

¹Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
e-mail: buravskij@i.ua

²Національний університет водного господарства та природокористування
Україна, 33018, м. Рівне, вул. Вербицького, 18
e-mail: slavatsetsik@gmail.com

Питання німецької та чеської аграрної колонізації Волині у XIX – на початку XX ст. у своїх працях розглядав О.П. Шмид [1-2, 11], де ґрунтовно висвітлено роль аграрних колоністів в економічному розвитку краю, звернуто увагу на динаміку їхнього розселення, проаналізовано причини посилення тиску з боку російської влади на німецьких поселенців. Питанням чеської колонізації регіону присвячено працю І. Гофмана [3], окремі питання теми розглянуто у праці Л.І. Гайдай [7].

Метою статті є аналіз особливостей чеської та німецької аграрної колонізації, з'ясування її ролі в економічному розвитку Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Упродовж XIX – початку XX ст. на Волині спостерігалися процеси аграрної колонізації. Однією з етнічних груп, яка брала участь у них, були чеські колоністи. Перші поселення чехів-колоністів у краї виникли ще на початку XIX ст. Їх заснували «чеські брати», члени протестантської релігійної течії послідовників Яна Гуса. Їх кількість була незначною. Лише у середині XIX ст. чехи почали переселятися на Волинь, що було зумовлено зміною політичної й економічної ситуації у регіоні, спричиненої імперськими реформами 1850-х – 1860 рр., які мали низку особливостей на Правобережній Україні. Одним із ключових факторів, який впливав на процес міграції чехів на Волинь була вартість землі. Найкращі землі на цих теренах України коштували у 10 разів дешевше ніж на етнічних чеських землях [1, с. 23].

У 1868-1874 рр. спостерігається найбільш інтенсивне переселення чехів на Волинь, де проживало близько 15 тис. чеських колоністів.

На початковому етапі аграрної колонізації їх більшість мешкала у південній і центральній частині Волинської губернії – «на чорноземних і глиноземних ґрунтах Дубенського, Рівненського та Острозького повітів». Однак із середини 1870-х рр. вони почали оселятися у Луцькому, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському, Житомирському й Овруцькому повітах. Враховуючи ту обставину, що найкращі землі Житомирського та Овруцького повітів на той час мали своїх власників, то у цих повітах чехи засновували свої поселення у лісовій смузі, тому були змушені вдаватися до вирубки та викорчовування лісів і чагарників [2, с. 89]. За період з 1868 по 1878 рр. на Волині чехами було засновано понад 100 поселень. Однак згодом процес чеської аграрної колонізації уповільнився. Великі земельні площі були зайняті, тому чехи здебільшого селилися по кілька родин серед українців [3, с. 8].

Одночасно зі зростанням чисельності чеського населення на Волині формувалася їхня система землеволодіння. Цей процес проходив упродовж всього періоду колонізації. Станом на 1883 р. чехи обробляли 34677 дес. землі, у тому числі 34510 дес. було в їх приватній власності, а 1128 дес. – в оренді. Варто зазначити, що чеські поселенці намагалися придбати землю у своє приватне володіння, а до орендного користування вдавалися рідко [2, с. 90]. Більшість поселень чехів були засновані у лісовій смузі, де земля коштувала значно дешевше. Не маючи достатньо коштів для придбання великих земельних площ, чехи намагалися з якомога більшою ефективністю використовувати

вати наявні у них землі. Однак у наступні роки темпи чеської колонізації на Волині сповільнилися. Згідно з даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у Волинській губернії мешкало 27,7 тис. чехів, що складало 55% всіх чехів, які проживали в імперії [4, с. 94].

Сільське господарство Волині на рубежі XIX-XX ст. у документах того часу характеризувалося так: у губернії воно велося примітивним способом, особливо селянами, у середовищі яких нові методи обробітку землі за допомогою сільськогосподарських машин приживалися важко. Стосовно поміщиків ішлося про те, що у частині маєтків, особливо у тих чий власники не мали оборотних капіталів, не все було гаразд, через що чимало дворянських маєтків були повністю або частково віддані в оренду. Позитивно оцінювалися лише господарства чеських і німецьких колоністів, яких у краї була значна кількість. Про них зазначено, що вони вели сільське господарство набагато краще, ніж місцеві селяни, і тому збирали кращі врожаї, купували новий сільськогосподарський реманент, мали кращу худобу [5, с. 8].

Крім традиційних для цього регіону культур, значну увагу чехи приділяли вирощуванню і технічних, зокрема цукрових буряків, конюшини тощо.

Важливу роль вони відводили вирощуванню хмелю, який був високої якості та незабаром почав експортуватися за кордон [3, с. 10-11]. Площі посівів цієї технічної культури зростали швидкими темпами. Так, у 1899 р. у губернії на 1331 дес. вирощували хміль [5, с. 7]. Вже у наступному 1900 р. під плантаціями хмелю у Російській імперії знаходилося 5500 дес. землі, у тому числі на Волині – 2200 дес. [6, с. 29]. Хмелярство з'явилося у регіоні ще у 80-х рр. XIX ст., а значного поширення набрало на початку XX ст. у процесі розвитку товарно-грошових відносин на селі. Участь у вирощенні цієї технічної культури брали селяни. Так, із 2,5 тис. дес. земель на яких вирощували цю культуру, 2,1 тис. належала селянам, і 400 – поміщикам.

Необхідно відзначити, що вирощування хмелю вимагало значних затрат. На вирощення даної культури на 1 дес. потрібно було витратити 1-1,5 тис. руб., крім цього оплата праці сільськогосподарських робітників для догляду та збором хмелю оцінювалася у 100-150 руб., то цілком очевидно, що його вирощуванням займалися здебільшого заможні селяни [7, с. 119].

Але прибутки від реалізації хмелю перек-

ривали видатки та вигода, яку отримували ті хто займався хмелярством, була очевидною. У результаті кількість господарств, які вирощували цю культуру зроста, а разом з тим і збільшилися площі посівів хмелю. Волинь стала його основним виробником у Російській імперії. Станом на 1913 р. під хмелем в усій імперії знаходилося близько 10 тис. дес. землі, з них на Волині – 5,6 тис. дес. [7, с. 119].

Хмелярі, які займалися вирощуванням цієї культури, діяли не автономно один від одного, а об'єднувалися у кооперативи [8, с. 27]. Станом на 1911 р. у Волинській губернії функціонувало 5 таких об'єднань.

Якщо у 1902 р. у губернії було зібрано 80 тис. пудів, то у 1913 р. вже 200 тис. пудів [9, с. 164-167].

Через відсутність потужної індустрії основу економіки краю становило сільське господарство, яке не лише задовольняло місцеві потреби, але й значну частину продукції експортували. Так, лише у 1908 р. з Волинської губернії було вивезено зернових культур і хмелю на суму 3,7 млн. руб., м'яса – 2,7 млн. руб., яєць і продуктів птахівництва – 9,7 млн. руб., цукру-піску – 946 тис. руб., деревини – 648 тис. руб., інших товарів більш як на 950 тис. руб. Загальна вартість експортованих з Волині товарів становила понад 18 млн. руб. У документах того періоду щодо реалізації волинських товарів за межами регіону наголошувалося, що провідну роль у торгівлі краю відігравали «хліб, ліс, яйця, цукор і хміль», які вивозилися не лише до інших губерній імперії, а й за кордон. Особлива увага зверталася на ту обставину, що внутрішня та зовнішня торгівля на Волині знаходилася у «руках євреїв». Найбільшими торговельними центрами Волинської губернії були Житомир і Рівне [10, с. 31-32].

Заснування німецькими колоністами перших поселень на Волині припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Більшість переселенців були менонітами і через релігійні переслідування на батьківщині емігрували, а також ремісники, яких запрошували багаті волинські магнати-поляки. Після польського повстання 1831 р. посилювався процес переселення німців із привіслянських губерній. Однак до середини XIX ст. колонізація не набула масового поширення.

Масова міграція німецьких поселенців до Волинської губернії розпочалася лише у другій половині XIX ст. Станом на 1861 р. у краї проживало 13711 німців, а вже у 1871 р. їх чисельність зроста у 2,5 рази. Значна кількість колоністів прибувала на Волинь з аграрно перена-

селених земель Німеччини (Бадену, Вюртембергу, Ельзасу, Пфальцу, Західної Пруссії, Данцигу тощо), Австрії та Царства Польського (Варшавської та Радомської губерній) [1, с. 20-21]. Їх приваблювала дешевизна землі, надання їм численних пільг російськими урядами, видання банками пільгових кредитів на придбання земель.

Німецькі переселенці прибували у цей регіон періодично кожної весни, а восени та взимку проводилися переговори спеціальними агентами між власниками земель і поселенцями. На Волині німці почали влаштовувати особливі поселення – колонії, відмінні від традиційних українських сіл. Більшість з них являли собою розкидані на значній відстані один від одного двори, на яких розміщувалася вироблена господарями з-під лісу земля. Двори з'єднувалися доріжками між окремими садибами. Оскільки лише незначна частина переселенців володіла коштами на придбання хорошої землі та ведення господарства, серед німецьких колоністів поширеною була практика купівлі чи оренди дешевої землі, зайнятої здебільшого лісами чи чагарниками. У зв'язку з цим більшість німецьких поселень засновувалися у лісовій місцевості віддаленій від українських населених пунктів. Більшість німецьких колоній Волині були землеробськими, відносно невеликими (у середньому – 500-1000 десятин землі на одну колонію, 1 десятина=1,092 гектари). Станом на 1874 р. німецькі колоністи проживали у 325 колоніях, у 1884 р. вже у 879. Крім цих колоній незначна частина німецьких поселенців проживала поряд з українцями [11, с. 49-50].

В останній чверті XIX – на початку XX ст. кількість німецьких поселенців на Волині почала стрімко зростати. Коли у 1876 р. на Волині проживало 42986 німецьких поселенців, які володіли 133365 десятинами землі (приватна власність – 48288 десятин, оренда – 85077 десятин), у 1897 р. вже 171331 поселенець, а станом на 1914 рік у краї вже проживали близько 200 тисяч німецьких поселенців якими було освоєно понад 500 тисяч десятин землі [1, с. 23].

Наприкінці XIX ст. посилювалося російсько-німецьке протистояння. Тому у той час відбувся поворот політики російського уряду щодо німецьких поселенців на Волині. У звіті за 1889 р. Волинський губернатор звинуватив німецьких поселенців у тому, що вони не передавали місцевим селянам передової культури ведення сільського господарства, оскільки ведуть замкнений спосіб життя, не бажають

спілкуватися з ними та критикував їх за те, що вони у своїй більшості були протестантами, що він вважав «шкідливим» у політичному відношенні.

Варто відзначити, що ставлення до німецьких колоністів у середовищі російського чиновництва не було одностайним. Чимало політичних діячів з діаметрально протилежних позицій оцінювали німецьких поселенців Волині. В одному з рапортів датованим 14 березня 1894 р. справедливо наголошено, що із зрубів, які були завалені пеньками, із земель порослих чагарниками вони зробили чудові поля, на своїх ділянках зводили оштатні будівлі та вклали багато своєї праці з наміром надовго оселитися на цих землях. Однак вони не змінили своєї віри, не полишали мови, навіть більше, залишилися у душі істинними німцями, які продовжували поважати кайзера Вільгельма та канцлера Бісмарка.

Однак, у зв'язку зі змінами правил проживання у західних губерніях і тиском, який розпочався з боку офіційної російської імперської влади на німецьких колоністів на Волині, останні почали масово переходити у російське підданство, демонструючи таким чином, лояльне ставлення до Російської імперії. Якщо у 1882 р. 76% німецьких поселенців Волині були в іноземному підданстві, то станом на 1903 р. кількість німецьких колоністів, що не прийняли російського громадянства, зменшилася до 4,3% (6114 осіб) [11, с. 49-50].

Аналізуючи німецьку колонізацію Волині варто також наголосити, що на побутовому рівні між німецькими поселенцями та місцевим селянством (українці) конфлікти практично були відсутніми. Одним із важливих позитивних елементів, який запровадили німецькі колоністи у цьому регіоні було те, що ними було принесено нові види агротехнічної культури, у своїх господарствах вони застосовували новітні досягнення техніки, що сприяло інтенсифікації сільськогосподарського виробництва у цьому краї та зростанню врожайності. Ще одним важливим чинником, який залишив позитивний слід німецької колонізації краю, стало зростання площ посівів технічних культур, які до цього часу відігравали майже непомітну роль у сільському господарстві краю.

Така ситуація, великою мірою сприяла зростанню кількості підприємств, які займалися переробкою сільськогосподарської продукції. Абсолютна більшість господарств німецьких поселенців Волині були орієнтовані на ринок, що позитивно впливало на розвиток агропро-

мислового комплексу краю.

На початку ХХ ст. внутрішньополітична ситуація у Російській імперії, у тому числі і на Волині, змінилася. У регіоні російські монархічні шовіністично налаштовані діячі розпочали активну антинімецьку, антисврейську й антипольську пропаганду. Така ситуація ускладнювала міжнаціональні відносини у цьому регіоні. Абсолютна більшість німецьких поселенців трималася осторонь від штучно створеного чорносотенними організаціями протистояння, однак воно стосувалося і них.

Одними з найзапекліших противників німецьких поселенців на Волині на початку ХХ ст. стали активісти чорносотенного «Союзу руського народу» (СРН). Саме вони у зазначений період розпочали активну та цілеспрямовану кампанію з метою дискредитації німецького, чеського та польського населення краю. З цього приводу на сторінках «Почаївського листка» (офіційно це видання вважалося релігійним, однак перебувало під впливом СРН і на його сторінках пропагувалася ідеологія цієї політичної структури) та низки інших монархічних видань було опубліковано низку статей яскраво вираженого антинімецького спрямування та стосувалися вони безпосередньо німецьких колоністів і тих, які проживали на Волині. У статтях під назвою «Волинські штунди та їх зв'язок з Німеччиною» [12, с. 5-6], «Німецький захист російського баптизму» [13, с. 4], циклі статей «Німецькі колонії» [14, с. 5-10], «Німеччина набагато гірше татарщини чи тевтони наших днів» [15, с. 13-15] та інших, гострій і безпідставній критиці було піддано німецьких колоністів Волині. Ще однією особливістю цих публікацій було те, що у них жодного слова не було сказано про внесок німецьких поселенців у розвиток агропромислового комплексу дореволюційної Волині, який, як свідчать архівні документи, був вагомим. Їх навпаки звинувачували у поширенні протестантської віри у краї, підриві суспільного устрою, зв'язках з історичною батьківщиною.

З початком Першої світової війни надії німецьких колоністів у прикордонній Волинській губернії були перекреслені. Вони стали заручниками німецько-російського протистояння та незабаром були примусово переселені у глиб Російської імперії, здебільшого до Сибіру. У 1915 р. німецькі колоністи, відповідно до рішення імперської влади, примусово були виселені зі 150 колоній [1, с. 25-26].

Яскраво виражена антинімецька пропаганда з боку російських чорносотенних політич-

них структур мала підтримку з боку офіційної влади. А з початком Першої світової війни антинімецькі настрої у тогочасному суспільстві досягли свого апогею і, як наслідок, примусове виселення частини колоністів з прикордонних повітів.

Отже, чеська та німецька аграрна колонізація відіграла досить позитивну роль в аграрному розвитку Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Запровадження чеськими поселенцями вирощування нових технічних культур, особливо хмелю, за короткий проміжок часу перетворило Волинь в основний регіон де вирощувалася дана культура, яка забезпечувала не лише власні потреби, але й експортувалася за кордон.

Німецькі колоністи у своїх господарствах застосовували новітні досягнення техніки, що сприяло інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та зростанню площ посівів технічних культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шмид О.П. Колонізаційні процеси у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Олександр Петрович Шмид // Історія очима молодих дослідників: Матеріали регіональної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2007. – С. 19-26.
2. Шмид О. Чеська колонізація Волині / Олександр Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 88-93.
3. Гофман І. Чехи на Волині, основні відомості / Іржі Гофман. – Прага, 1998. – 33 с.
4. Общий свод по империи разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Т. II. – СПб., 1904. – 417 с.
5. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1900. – 75 с.
6. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / О.Г. Михайлюк, Р.А. Арцишевський, Н.В. Бурчак та ін. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.
7. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) / Лідія Іванівна Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 116-123.
8. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 104 с.
9. Волынский земский календарь для гг. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 год. – Житомир: Работник, 1914. – 175 с.
10. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир: Житомир: Волынская губернская типография, 1909. – 74 с.
11. Шмид О. Роль підданства в колонізаційному русі німців та чехів на Волині пореформеного періоду / Олександр Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Вип. 22. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 48-50.
12. Волынская штунда и её связь с Германией // Почаевский листок. – 1915. – № 6. – 15 февраля. – С. 5-6.
13. Немецкая защита русского баптизма // Почаевский листок. – 1915. – № 1. – 9 января. – С. 5-6.
14. Немецкие колонии // Почаевский листок. – 1915. – № 1. – 9 января. – С. 5-10.
15. Немечество хуже татарщины или тевтоны наших дней // Почаевский листок. – 1915. – № 8. – 28 февраля. – С. 13-15.

Буравський Олександр, Цецик Ярослав Чеська та німецька аграрна колонізація Волині XIX – початок XX ст.

У статті проаналізовано чеську та німецьку аграрну колонізацію Волині у XIX – на початку XX ст. Відзначено роль колоністів у культивуванні технічних культур, прослідковано динаміку цих процесів. З'ясовано причини посилення тиску з боку російського імперського уряду на німецьких аграрних колоністів.

Ключові слова: аграрна колонізація, сільське господарство, Волинь, земельні відносини, депортація

Буравский Александр, Цецик Ярослав Чешская и немецкая аграрная колонизация Волини XIX – начало XX вв.

В статье проанализирована чешская и немецкая аграрная колонизация Волини в XIX – начале XX вв. Отмечено роль колонистов в культивировании технических культур, прослежено динамику этих процессов. Выяснены причины усиления давления со стороны российского имперского правительства на немецких аграрных колонистов.

Ключевые слова: аграрная колонизация, сельское хозяйство, Волинь, земельные отношения, депортация

Buravskiy Oleksandr, Tsetsyk Jaroslav Czech and German colonization agricultural Volyn in the XIX – early XX century

The article analyzes the Czech and German agricultural colonization of Volyn in the XIX – early XX century. This emphasized the role of colonists cultivated crops, and followed the dynamics of these processes. The reasons for increased pressure on the part of the Russian imperial government in the German agricultural colonists are considered. It is proved that at the beginning of World War representatives of imperial power and the Black Hundreds began outright persecution of German agricultural colonists. They have become hostages of the German and Russian conflict in 1915 a part of settlers forcibly moved deep into the Russian Empire mostly to Siberia.

Czech and German agricultural colonization of Volyn played a positive role in the development of the agricultural sector of economy in the region. Applying of latest achievements of technology contributed intensification of agricultural production. Growing crops to cultivation of which eventually joined local farmers provided graving of exports in the agricultural sector.

Keywords: agricultural colonization, agriculture, Volyn, land relations, deportation

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 16.03.2017 р.